

מהכנעני ועד היבוסי

הופעותיהם של עמי כנען לאורך התנ"ך

אלעד דוד וידר

- א. מבוא
- ב. קווים כלליים
- ג. הכנעני
- ד. החיתי
- ה. האמורי
- ו. הגרשי
- ז. הפריזי
- ח. החיווי
- ט. היבוסי
- י. תיאור הצרעה
- יא. הופעות חריגות
- יב. שאלות לא פתורות
- יג. סיכום

א. מבוא

בבואם לרשת את הארץ שהובטחה לאברהם, הוטלה על בני ישראל משימה: להשמיד כליל את יושביה. בחומש דברים, מונה התורה את שבעת העמים במלוא תפארתם ומבשרת את קיצם הממשמש ובא: "כי יביאך ה' - להיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה ונשל גוים רבים מפניך החתי והגרשי והאמרי והכנעני והפריזי והחיווי והיבוסי שבעה גוים רבים ועצומים ממך" (דברים ז, א).

בעשרות מקומות ברחבי התנ"ך מוזכרים עמי כנען. אלא שבמקום לחזור בעקביות על הרשימה המוכרת מחומש דברים – בכל פעם נמנים העמים בסדר שונה. בארץ מצרים מבטיח הבורא להעלות את בני ישראל אל מקום העמים, ופותח בכנעני, בחיתי ובאמורי¹. בערבות מואב מצווה משה על החרמת העמים, ופותח דווקא בחיתי, באמורי ובכנעני². גם במעבר הירדן מודיע יהושע כי הבורא יוריש "את הכנעני ואת החתי ואת החיווי ואת הפריזי ואת הגרשי והאמרי והיבוסי" (יהושע ג, י).

1. שמות ג, ח.

2. דברים כ, יז.

אפילו באותו המיקום הגיאוגרפי, בהר סיני, מתחלף הסדר על ימין ועל שמאל: הבורא נוקט את שמות העמים במבנה מסוים לקראת מתן תורה³, במבנה אחר לאחר חטא העגל⁴ ובמבנה שונה לחלוטין עם סיום תפילתו של משה⁵.

לעתים נדמה כי נשכחו עמים שלמים. הבורא מבטיח לשלוח צרעה אשר תגרש "את החוי את הכנעני ואת החתי"⁶, ואינו אומר דבר על ארבעת העמים הנותרים. בצוותו על חג הפסח עם הכניסה לארץ הכנענים, מתעלם הבורא לחלוטין מהעם הפריזי⁷. לאברהם כלל לא הובטחה ארצו של העם החיווי, כי אם ארצם של 'רפאים' מסתוריים, ששוב לא נמנו בקרב עמי כנען⁸. העם הגרגשי מושמט ברובן המוחלט של הרשימות וצץ מדי פעם באופן שרירותי⁹.

נראה לקורא כי עמי כנען מופיעים באופן רנדומלי לחלוטין וכי סדרם אקראי בהחלט. אולם, באמצעות עיון מעמיק בהופעותיהם השונות ובעזרת סקירה רוחבית של הרשימות המגוונות, ניתן להוכיח מעבר לכל ספק כי ישנה משמעות מכוונת לכל אחת ואחת מהרשימות וכי מסתתר מימד עומק מבריק מאחורי הסדר המשנה את צורתו. כל זאת יתברר להלן, בהתאם לאורך היריעה והיכולת.

ב. קווים כלליים

סקירת רוחב מלמדת כי דמותם של עמי כנען מלווה את התנ"ך מתחילתו ועד סופו. היא הציר שסביבו סובב התנ"ך כולו: החל בהבטחה לאברהם, דרך יציאת מצרים ומעמד הר סיני, הנדודים במדבר וההכנות לכניסה לארץ, חציית הירדן וכיבושי יהושע, וכלה בכשלונות השבטים ופתיחת עידן הנביאים. במרכזם של כל אלו ניצבים עמי כנען, יחד עם החובה למגר את תרבותם האלילית והבטחת הבורא כי הדבר יעלה בידם של בני ישראל. מסתמן כי כל רשימה המבקשת למנות את עמי כנען, ממוקמת בנקודת מפתח היסטורית בתולדות ישראל וארצו. משום כך, מחובתנו להעמיק ברשימות אלו ולעמוד על משמעות ההבדלים שביניהן.

3. שמות כג, כג.

4. שמות לג, ב.

5. שמות לד, יא.

6. שמות כג, כח.

7. שמות יג, ה.

8. בראשית טו, יח-כ.

9. בראשית טו, כא; יהושע ג, י; שם כד, יא; נחמיה ט, ח.

בבואנו להסביר הופעה זו או אחרת של עמי כנען, עלינו לשאול את עצמנו מספר שאלות: מדוע הם הוזכרו כאן? מהי הסיבה בעבורה מפרטים את שמותיהם ולא מסתפקים באזכור כללי? אילו אירועים התרחשו או עומדים להתרחש באותו זמן? וכיצד הדבר תואם את אופיים של עמי כנען השונים ואת נחלותיהם הגיאוגרפיות?

נפתח את העיון דווקא בנקודה האחרונה. זוהי המפה הגיאוגרפית של עמי כנען¹⁰: הכנעני תחם את הארץ ממזרח וממערב; הוא ישב לאורך כל חוף הים התיכון ולאורך כל נהר הירדן. החיתי תחם את הארץ מצפון ומדרום; הוא ישב בחברון ובהרי יהודה מחד ובצידון מאידך, בסמוך לממלכה החיתית האדירה שהייתה ממוקמת באסיה הקטנה. האמורי נהג לשבת בהרים והתמקם בהרי המרכז ובהרי הגליל. הפריזי ישב בגליל ובצפון השומרון. החיווי ישב בשכם ובכלל השומרון מחד ובחרמון מאידך. היבוסי ישב בירושלים ובסביבותיה. באשר לגרשגי, כלל לא ידוע היכן היה ממוקם ברחבי הארץ.

ככלל, סביר להניח כי עמי כנען מופיעים במקרא על פי מיקומם הגיאוגרפי: התורה פותחת בכנעני התוחם את הארץ ממזרח וממערב, שהם הגבולות הארוכים; ממשיכה בחיתי, התוחם את הארץ מצפון ומדרום, שהם הגבולות הקצרים; ולאחר מכן מונה את העמים היושבים בליבה של הארץ מצפון לדרום – האמורי שנחלתו מתחילה בהרי הגליל, הפריזי היושב בגליל ובצפון השומרון, החיווי השוכן בכללות השומרון, ולבסוף היבוסי שבירושלים ובסביבותיה¹¹.

כמו כן, מסתמן כי עמי כנען מתחלקים לשתי קבוצות: הפותחת, אליה משתייכים הכנעני, החיתי והאמורי, הנאבקים על העמידה בראש הרשימה; והסוגרת, אליה משתייכים הפריזי, החיווי והיבוסי, המופיעים בדרך כלל בסדר זה, למצט חריגות בודדות. אולם, המבנה הגיאוגרפי והחלוקה לקבוצות נשברים שוב ושוב לאורך התנ"ך. במקומות מסוימים הסדר מפותל במיוחד, מסיבות לא ברורות, ועלינו לעמוד עליהן.

להלן, נסקור את הידוע לנו על כל אחד ואחד מעמי כנען. נעמוד על המאפיינים המייחדים אותו, כפי שעולה מהמקרא וממפרשיו, נבחן את תולדותיו ואת המאורעות הקשורים בו, ולאור זאת נבקש להסביר כמה מההופעות שלו ברשימות השונות של עמי כנען. מכוחה של בחינת תקריב זו, נצליח לגלות הסברים המניחים את הדעת להופעות המשתנות.

10. על פי אטלס דעת מקרא, עמודים 46-47.

11. עיין במאמרו של יניב חניא 'לסדרם של שבעת העממים בתורה', כתב העת "שיר למעלות" ג, תשס"א, עמודים 213-222.

ג. הכנעני

הכנעני הוא החשוב והמרכזי בין עמי כנען, עד כדי כך שהארץ כולה נקראה על שמו. פעמים רבות משמש הכנעני ככותרת לשבעת העמים הכנעניים¹². במקרים אחרים הוא משמש גג מאסף לבניו השוליים של כנען: הערקי, הסיני, הארוודי, הצמרי והחמתי¹³.

מרבית הופעותיהם של עמי כנען לאורך התנ"ך נפתחות בכנעני. באופן עקבי, הדבר נכון בכל אזכור של ארץ שבעת העמים כארץ זבת חלב ודבש¹⁴. הסיבה ברורה: הכנעני הוא בעל השטח הגדול ביותר ובעל האדמה הפורייה ביותר, שכן הוא שוכן על פני הגבולות הארוכים של הארץ, לאורך חוף הים ולאורך נהר הירדן.

גם במעמד כריתת האמנה בספר נחמיה מוזכר הכנעני בראש הרשימה¹⁵, מאחר ומטרת הזכרתו היא לתאר כיצד זכו בני ישראל בשפע גדול בבואם לארץ כנען והדבר הביא אותם להידרדרות לאיליות¹⁶, כך שטבעי לפתוח בתיאור השפע של ארץ הכנעני.

אף בספר שופטים ובספר עזרא, בתיאור נישואי התערובת של בני ישראל לבנותיהם של עמי כנען, מופיע הכנעני בראש הרשימות¹⁷. מסתבר מאוד כי הנשים הכנעניות היו הבריות והיפות מכולן ולכן היו הראשונות להכשיל את בני ישראל בנישואי תערובת, מאחר ואדמת הכנעני הייתה הפורייה ביותר ויבוליו היו המשובחים ביותר.

רק במקום אחד במקרא מופיע הכנעני בסיום הרשימה. כאשר המרגלים ששלח משה שבים לקדש ברנע ומוסרים את ממצאיהם: "עמלק יושב בארץ הנגב והחתי והיבوسی והאמרי יושב בהר והכנעני יושב על הים ועל יד הירדן" (במדבר יג, כט). מה פשר החריגה ממקומו הקבוע?

תשובת המדרש היא כי המרגלים ביקשו לתאר עד כמה חסומות הן דרכי ההגעה לארץ כנען¹⁸. אברבנאל (שם) מבאר כי המרגלים סוקרים למעשה את עורקי התחבורה החוצים את הגבול ומובילים לתוככי ארץ כנען: אם נבקש להיכנס ארצה מדרום, יחסום אותנו עמלק היושב בארץ הנגב; אף אם נגבור עליו, הרי שבהמשך הדרך – על פי הסדר מדרום

12. בראשית י, יט; שמות יג, יא; שופטים א, א.

13. אבן עזרא, בראשית טו, כ; שמות ג, ח.

14. שמות ג, ח; ג, יז; יג, ה; לג, ב.

15. נחמיה ט, ח.

16. שם פסוקים כה-כו.

17. שופטים ג, ה-ו; עזרא ט, א-ב.

18. מדרש אגדה (בובר), שם.

לצפון – יחסום אותנו החיתי שבאזור חברון, היבוסי שבאזור ירושלים והאמורי שבהרי המרכז. אם נבקש, לחילופין, להיכנס ארצה ממזרח או ממערב, יחסום אותנו הכנעני היושב על הים ועל יד הירדן. נמצא כי בתיאור זה, הסוקר את עורקי התחבורה המובילים לארץ כנען, טבעי הוא למנות את הכנעני לבסוף. זאת משום שבני ישראל היו ממוקמים אז דרומית לכנען, כך שכניסה מדרום והתקדמות הדרגתית צפונה הייתה רלוונטית יותר מאשר כניסה ממזרח או ממערב¹⁹.

ד. החיתי

החיתי היה היחיד מבין עמי כנען שהיה קשור מבחינה חומרית ותרבותית לממלכה אדירה משלו – ממלכת החיתים – שהייתה ממוקמת באסיה הקטנה, הלא היא טורקיה של ימינו, הממוקמת מצפון לארץ כנען. מלבד זאת, נראה כי שררו יחסים חמימים יחסית בין החיתי ובין בני ישראל, בשונה ממרבית עמי כנען שהפגינו עוינות כלפיהם. ניתן לבסס טענה זו באמצעות מספר ראיות הלקוחות מתקופות שונות בהיסטוריה.

ראשית, מימי אברהם: בני חת נהגו כבוד רב באברהם והוא השיב להם בהתאם²⁰. הם ראו בו נשיא – להים והיו מוכנים להעניק לו חלקת קבר בכל מקום בו יחפוץ. עפרון החיתי סירב לקבל כסף מאברהם עבור מערת המכפלה. חכמינו הבחינו בכך שהתורה מרבה לציין את שמם של בני חת בפרשיית קבורת שרה ולמדו מכך על המעלה הגדולה שהפגינו בני חת בהתנהלותם מול אברהם²¹.

שנית, מימי יצחק: עשיו נשא שתי נשים חיתיות, מבלי להיתקל בהתנגדות כלשהי מצד יצחק²². רבי עובדיה ספורנו מסיק מעובדה זו כי יצחק לא הקפיד על נישואין לחיתיות כאביו²³. ייתכן כי יצחק באמת ובתמים לא ראה בחיתים דמויות שליליות כל כך.

19. מסתבר כי הפריזי והחיווי אינם מופיעים כאן משום שהם שוכנים הרחק בצפון, יחסית לקדש ברנע, כך שאין זה רלוונטי עבור המרגלים לעסוק בכניסה לארץ דרך ארצם. לחילופין, הפריזי והחיווי לא החזיקו בעורקי התחבורה הנכנסים דרך הגבול, כי אם היו מובלעים בין עמי כנען האחרים, כך שהם אינם נוגעים לתיאור זה של חסימת עורקי התחבורה.

20. בראשית כג.

21. מדרש הגדול, בראשית כג, כ.

22. בראשית כו, לד.

23. ספורנו, שם.

שלישית, מימי דוד: שני לוחמים חיתיים שירתו בצבאו של דוד המלך, אחימלך²⁴ ואוריה²⁵. אמנם, הרד"ק (שם) מפרש כי אוריה היה גר שהגיע מהעם החיתי או ישראלי שהתגורר בארץ החיתי, אך רש"י מזהיר כי בשורותיו של דוד המלך שירתו גם לוחמים גויים²⁶. בין אם מדובר היה בחיתי שהתגייר, בישראלי שהתגורר בקרב החיתים או בלוחם חיתי שהזדהה עם דוד המלך – הרי שהיחסים בין החיתי ובין בני ישראל היו חמימים יחסית, עד כדי כך שהיו חיתים שהתגיירו או שהתגייסו לצבא הישראלי או שהיו מוכנים לאפשר לישראלים להתגורר בקרבם.

במספר מקומות במקרא, נפתחת רשימת עמי כנען בחיתי. למשל, בהבטחה שניתנה לבני ישראל בערבות מואב: "ונשל גוים רבים מפניך, החתי והגרגשי [...] שבעה גוים רבים ועצומים ממך" (דברים ז, א). ייתכן מאוד כי רשימה זו, המבקשת לתאר גויים רבים ועצומים, לוקחת בחשבון את גודלם המספרי של עמי כנען. אם כך, הרי שעבור העמידה בראש הרשימה אין מתאים יותר מהעם החיתי – שהינו העם היחיד המחזיק בממלכה גדולה ומרובת אוכלוסין בסמיכות לארץ כנען.

גם הציווי על החרמת עמי כנען נפתח בחיתי²⁷. מסתבר כי דווקא על רקע היחסים הטובים ששררו בין בני ישראל לחיתים ולאור הידידות ההיסטורית בין החיתים שבחברון ובין אברהם, היה צורך להזהיר את בני ישראל במיוחד על החרמתו המלאה של החיתי, שמא הלב הישראלי הרחום יבקש לחוס עליו. ואכן, עם כניסתם לארץ כנען, לאחר שלחמו ביריחו ובעי, התקבצו יחדיו כל המלכים הכנעניים להילחם עם יהושע ועם ישראל פה אחד, ובראשם – החיתי²⁸. נראה כי כאשר הרגיש מאוים, זנח החיתי את הידידות הוותיקה עם משפחת אברהם ויזם את הברית ההתקפית הכנענית.

לחילופין, ייתכן ובימי יהושע הסכימו עמי כנען להתאגד דווקא סביב החיתי מאחר ועמדה לרשותו ממלכה גדולה המסוגלת לסייע בתגבור הכוחות ובמימון המלחמה או מאחר והחיתי השייך לממלכה גדולה בוודאי יהיה בקיא בלוחמה במספרים גדולים ויהיה מסוגל להוביל את הכוחות הכנעניים המשולבים. אולי דווקא החיתי, היחידי מהעמים הכנעניים אשר עלה בידו לצאת מהמסגרת העירונית המצומצמת ולהקים ממלכה רחבה, הוא זה שיזם מלכתחילה את איחוד הכוחות הממלכתי של כלל ערי כנען.

24. שמואל א כו, ו.

25. שמואל ב יא, ג.

26. רש"י דברי הימים א, יח, יז.

27. דברים כ, יז.

28. יהושע ט, א-ב.

מעתה, מובן מדוע נדרשו ישראל לשכוח את הידידות החיתית ולהחרים אותו – הרי הוא עומד לנהוג בדיוק באותו אופן. נראה כי יהושע קיים את הציווי כהלכה, שהרי בבואו לסכם את הכיבוש ולמנות את העמים שהוכנעו על ידי בני ישראל – הוא פותח בחיתית²⁹.

ה. האמורי

רבות מרשימותיהם של עמי כנען פותחות באמורי, כפי שנאמר למרגלות הר סיני: "והביאך אל האמרי והחתי והפרזי והכנעני החוי והיבוסי" (שמות כג, כג). הדבר מתרחש מספר פעמים בתנ"ך, והמשותף לכולן: חובת המלחמה בעמי כנען והשמדת תרבותם האלילית.

כך היה למרגלות הר סיני, כאשר הצטוו בני ישראל: "לא תשתחוה לאלהיהם ולא תעבדם ולא תעשה כמעשיהם כי הרס תהרסם ושבר תשבר מצבתיהם" (שמות כג, כג-כד). כך גם לאחר חטא העגל, בו מעדו בני ישראל בעבודת אלילים: "השמר לך פן תכרת ברית ליושב הארץ אשר אתה בא עליה פן יהיה למוקש בקרבך. כי את מזבחתם תתצון ואת מצבתם תשברון ואת אשריו תכרתון" (שמות לד, יא-יג). ואף בסיכום ספר יהושע: "וואבאה ואתכם אל ארץ האמרי היושב בעבר הירדן וילחמו אתכם ואתן אותם בידכם ותירשו את ארצם ואשמידם מפניכם [...] ותעברו את הירדן ותבאו אל יריחו וילחמו בכם בעלי יריחו האמרי והפרזי והכנעני והחתי והגרגשי החוי והיבוסי ואתן אותם בידכם" (יהושע כד, ח; יא). מדוע עומד האמורי בראשן של שלוש רשימות אלו?

ראשית, משום שהוא היה האומה שהלחימה בה הייתה הקשה מכולן. כך עולה מדברי אבן עזרא³⁰, המכנה את האמורי "התקיף בכל השבעה", ומדברי בעל הטורים (במדבר יג, כט), המלמד כי האמורי "היה שקול כשישה עממים". ניתן לעגן זאת בשני מקומות במקרא, בהם מוזכר האמורי בהקשר של חשש מפני השמדה ואובדן. כאשר הזכיר משה את זעקת בני ישראל בחטא המרגלים: "ותאמרו בשנאת ה' אתנו הוציאנו מארץ מצרים לתת אתנו ביד האמרי להשמידנו" (דברים א, כז), וכאשר זעק יהושע לאחר ההפסד במלחמת העי: "אזהה ה' - להים למה העברת העביר את העם הזה את הירדן לתת אתנו ביד האמרי להאבידנו" (יהושע ז, ז). גם הנביא עמוס מספר: "ואנכי השמדתי את האמרי מפניהם אשר כגבה ארזים גבהו וחסן הוא כאלונים" (עמוס ב, ט). אפיון זה של האמורי כתקיף שבעמים מסתבר מאוד לאור העובדה הגיאוגרפית שהאמורי נהג להתבצר בהרים, המהווים יעד קשה לכיבוש ומעניקים שליטה מלאה באזורים הנמוכים מהם.

29. יהושע יב, ח.

30. על בראשית מח, כב; טו, טז.

שנית, משום שמבחינה היסטורית, האמורי היה הראשון מהעמים הכנעניים נגדו ניהלו בני ישראל מלחמה כוללת³¹. סיחון ועוג, שני מלכי האמורי, היו המלכים הראשונים שהוכנעו על ידי בני ישראל³². ארץ האמורי הייתה הראשונה שהתיישבו בה ישראלים³³. חמשת מלכי האמורי היו הראשונים מיושבי הארץ שיצאו למתקפה אגרסיבית כנגד יהושע³⁴. מהמדרשים עולה כי כבר בראשית ימיה של משפחת יעקב, היה האמורי הראשון להילחם בבני ישראל. המדרש מבקש לבאר את דבריו של יעקב ליוסף: "ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך אשר לקחתי מיד האמרי בחרבי ובקשתי" (בראשית מח, כב). היכן מצאנו כי יעקב לקח את שכם בחרבו ובקשתו? תשובת המדרש היא כי בעקבות המבצע להצלתה של דינה והריגת אנשי שכם, הכריזו האמוריים מלחמה על משפחת יעקב: "נתכנסו כל מלכי האמורי על בני יעקב וביקשו להורגם בבקעת שכם" (ילקוט שמעוני וישלח, קלג).

שלישית, משום שהוא היה האומה אשר הביאה את התרבות האלילית לארץ כנען³⁵. הדבר עולה מההסבר שנתן הבורא לאברהם בברית בין הבתרים, לשם מה ייאלץ זרעו להמתין ארבעה דורות בטרם יירש את הארץ: "ודור רביעי ישוּבו הנה כי לא שלם עון האמרי עד הנה" (בראשית טו, טז). מדוע מביין כל עמי כנען נזכר כאן דווקא האמורי? רבי אליעזר אשכנזי (מעשי ה', מעשי אבות י') מסביר כי עוונם של הכנענים מיוחס לאמורי משום שהוא זה שחולל את האליליות בארץ כנען. מסיבה זו, כאשר הוא מכנס את בני ישראל בשכם באחרית ימיו, מזהיר יהושע את העם דווקא מפני הליכה אחרי אלוהי האמורי (יהושע כד, טו). מסיבה זו גם בראש ספר שופטים (ו, י'), נוזף המלאך בבני ישראל דווקא על כך שהחלו לעבוד את אלוהי האמורי.

מרכיב בולט נוסף בהופעותיו של האמורי לאורך התנ"ך הוא הפעלתם של ניסים על-טבעיים. כבר בפעם הראשונה בה פותח האמורי את רשימת עמי כנען, לאחר חטא העגל, מבטיח הבורא כי יחולל ניסים: "נגד כל עמך אעשה נפלאות אשר לא נבראו בכל הארץ ובכל הגוים" (שמות לד, י-יא).

31. רמב"ן שמות ג, ח.

32. במדבר כא.

33. שם פסוק לא.

34. יהושע י, ה.

35. ייתכן והדבר קשור בעובדה הגיאוגרפית שהאמורי נהג להתיישב בהרים הגבוהים. הרמב"ם, במורה נבוכים (ג, מה), מציין כי "עובדי עבודה זרה היו מכוונים לבנות היכליהם ולהעמיד צלמיהם במקום הגבוה שיימצא שם על ההרים הרמים, ולזה בחר אברהם אבינו עליו השלום הר המוריה, בהיותו הגבוה שבהרים אשר שם, ופרסם שם בייחוד השם". שמא אין זה מקרה כי שמו של הר המוריה מזכיר במקצת את העם האמורי.

ואכן, דווקא בקרבות מול האמורי התרחשו ניסים מופלאים, הנעדרים מקרבות אחרים שהתנהלו כנגד עמי כנען. במלחמת יריחו, לתוכה התכנסה קואליציה כנענית שהאמורי היה בה הדומיננטי ביותר³⁶, התמוטטה חומת העיר באורח פלאי (יהושע ו, כ). במלחמת חמשת מלכי האמורי, כאשר רדפו אחריהם בני ישראל במורד בית חורון, הושלכו על האמוריים אבנים גדולות מן השמיים, אשר המיתו אויבים רבים יותר מאשר הרגו בני ישראל בחרב (יהושע י, יא). לאחר מכן, "ביום תת ה' את האמרי לפני בני ישראל", התרחש הנס הגדול מכולם: השמש דממה והירח עמד, "ולא היה כיום ההוא לפניו ואחריו" (שם י, יב-יד).

מדוע היה צורך מיוחד בהפעלת ניסים על טבעיים דווקא במלחמות האמורי? ניתן להסביר זאת לאור כל אחד משלושת המאפיינים המייחדים את האמורי. ראשית, האמורי היה התקיף מכל העמים, ולכן בני ישראל היו זקוקים במיוחד לניסים יוצאי דופן על מנת לגבור עליו ולהביס אותו. שנית, האמורי היה הראשון נגדו לחמו בני ישראל; היתה חשיבות מרובה להפעלת ניסים יוצאי דופן דווקא במלחמות הפתיחה, על מנת למלא בביטחון את בני ישראל חסרי הניסיון המלחמתי ועל מנת להטיל אימה על יתר העמים הממתינים לתורם. שלישית, האמורי הוא שהביא את התרבות האלילית לארץ כנען, כך שהיה לבורא עניין מיוחד בלקיחת חלק בהשמדתו, מאחר ותכלית הכיבוש כולו היא מיגור התרבות האלילית מארץ כנען; כמו כן, באופן סמלי, מבטאת הפעלת הניסים כנגד האמורי את הכנעת האלילים האמוריים לפני גבורתו של הבורא האחד.

ו. הגרגשי

תשומת לב להופעותיהם של עמי כנען לאורך התנ"ך, תלמד כי מרובן המוחלט – הגרגשי נעדר לחלוטין. מהי הסיבה לכך? נראה כי הגרגשי כלל לא היה שותף להחיתתם של עמי כנען בכובשים הישראליים, וזאת משום שהוא בחר להתמודד עם הכיבוש בדרך אחרת.

על פי המסורת, יהושע שלח לעמי כנען איגרות רשמיות המבשרות על בואם של בני ישראל לרשת את הארץ שהובטחה לאברהם. איגרות אלו הציבו בפני העמים הכנעניים שלוש אפשרויות: "מי שמבקש לילך – ילך לו, ומי שמבקש לעשות שלום – יעשה, ומי שיבקש לעשות מלחמה – יעשה" (ירושלמי שביעית ו, א). למעשה, עם אחד בלבד בחר באפשרות הראשונה: "מה עשה הגרגשי? פנה והלך לו מלפניהן, ונתן לו הקדוש ברוך הוא ארץ יפה כארצו – זו אפריקה"³⁷. הרב שמעון סופר מסלובקיה (שיר מעון, הפטרת דברים) מסביר כי זו

36. יהושע כד, יא.

37. דברים רבה, שופטים ה, יד.

הייתה כוונת הבורא מלכתחילה: כל אחד מעמי כנען שיתפנה מהארץ ויאפשר לבני ישראל לרשת את נחלתם, יקבל בתמורה נחלה חדשה, יפה ופורייה באותה מידה. מתברר כי מטרת הבורא הייתה בעיקר לסלק את האליליות מארץ כנען.

מעניין לגלות כי הגמרא (סנהדרין צא, א) מספרת שבני אפריקה שבו ודרשו מאלכסנדר מוקדון לקבל את ארץ ישראל בחזרה. הגמרא מתארת שאדם נועז בשם גביהא בן פסיסא התוכח עמם והבריח אותם מהאזור, ובעקבות כך נהגו ישראל את אותו היום, עשרים וארבעה בניסן, כיום חג לדורות. רבי אברהם מגלוגא מפרש כי אותם בני אפריקה היו הגרגשים הנמלטים, אשר ניסו לשוב ולזכות בארצם בחזרה³⁸.

יש לציין כי גרסאות אחרות מייחסות את פעולת הבריחה לעמים אחרים, כדוגמת הכנעני והפריזי³⁹. הרב יששכר תמר מיישב את כלל הגרסאות בטענה כי קבוצות קטנות של מעמים אחרים נמלטו אף הן, אך הגרגשי היה העם היחידי שברח באופן קולקטיבי. הוא אף סבור כי מבחינה אנתרופולוגית (= תרבותית), עמים אלו מתגוררים עד עצם היום הזה באזור הקוקז (עלי תמר, שביעית ו).

ובכל זאת, במקרים בודדים הגרגשי מופיע יחד עם יתר עמי כנען. מה פשר הדבר? מאחר והגרגשי ברח לאפריקה, מדוע הוא עדיין מופיע מדי פעם? מתי ראתה התורה לנכון למנות אותו ומתי לא? נבחן מספר מקרים נקודתיים.

ראשית, ההנחיה שניתנה לבני ישראל ערב הכניסה לארץ: "כי החרם תחרימם החתי והאמרי הכנעני והפריזי החוי והיבוסי כאשר צוך ה' -להיך" (דברים כ, יז). חכמינו מעירים כי התוספת "כאשר צוך ה' -להיך" מבקשת לכלול גם את הגרגשי בחובת ההחרמה⁴⁰. ההסבר לכך הוא שמבחינה היסטורית הגרגשי לא נכלל בחרם מאחר והוא עזב את הארץ ערב המלחמה, אך הוא בכל זאת נרמז בפסוק למקרה ויישארו בארץ גרגשים בודדים המחויבים בהחרמה (שפתי חכמים שם).

שנית, ההבטחה שניתנה לבני ישראל למרגלות הר סיני: "כי ילך מלאכי לפניך והביאך אל האמרי והחתי והפריזי והכנעני החוי והיבוסי, והכחדתיו" (שמות כג, כג). גם כאן הושמט הגרגשי מאחר ובני ישראל כלל לא נאלצו להיעזר במלאך שיכניע אותו, שהרי הוא ברח מעצמו. עם זאת, אבן עזרא (שם) מציע כי הסיומת של הפסוק – "והכחדתיו" – רומזת

38. נזר הקודש, פרשת בראשית א, ב.

39. ראה רד"ק יהושע ט, ז.

40. ספרי דברים, שופטים רא.

לגרגשי, שנכחד מהארץ כולו ברגע אחד. שוב, ההסבר לכך הוא ככל הנראה הבריחה של האוכלוסייה הגרגשית בכללותה.

למעשה, הגרגשי מושמט בכל התייחסות לחובת המלחמה בעמי כנען ומיגור תרבותם האלילית⁴¹, מאחר והוא כבר לא נכח בארץ בשעת הכיבוש. אף בתיאור ארצם הפורייה של עמי כנען, שהינה ארץ זבת חלב ודבש, הגרגשי לעולם אינו מופיע⁴². הדבר עולה בקנה אחד עם העובדה שהגרגשי הינו העם היחידי שמיקומה של נחלתו אינו ידוע לנו. ייתכן מאוד כי בעקבות בריחתו, פלשו יתר עמי כנען לשטח הריק שהותיר אחריו, ונחלתו נבלעה בנחלתם.

יחד עם זאת, כברית בין הבתרים הוזכר הגרגשי בהבטחה שניתנה לאברהם (בראשית טו, יח), וכן במעמד האמנה החדשה בימי נחמיה כאשר הוזכרה הברית שנכרתה עם אברהם (נחמיה ט, ח). זאת, ככל הנראה במטרה לתחום את הארץ המיועדת לזרעו של אברהם, הכוללת את נחלת הגרגשי – בין אם תתנהל מולו מלחמה ממשיית ובין אם לאו.

משה מזכיר את הגרגשי פעם אחת בלבד, בערבות מואב: "ונשל גוים רבים מפניך החתי והגרגשי והאמרי והכנעני והפרזי והחוי והיבוסי שבעה גוים רבים ועצומים ממך" (דברים ז, א). מסתבר מאוד כי הגרגשי הוזכר על מנת להעצים את הדימוי "שבעה גוים רבים ועצומים ממך", ובכך להגדיל את הנס שיבצע הבורא כאשר ינשל את כולם מפני בני ישראל – אף אם לא תתרחש מולו מלחמה פנים אל פנים.

גם יהושע מזכיר את הגרגשי, פעמיים: במעבר הירדן⁴³, ובסיכום מלחמת יריחו באחרית ימיו⁴⁴. נראה כי הזכרתו במעבר הירדן נובעת מהשתתפותו במלחמת יריחו הממששת ובאה. אולם, מאחר והגרגשי ברח לאפריקה, כיצד יכול היה להשתתף במלחמת יריחו? רש"י (יהושע כד, יא) גורס כי כלל עמי כנען שיתפו פעולה ושלחו כוחות ליריחו הממוקמת בגבולה המזרחי של הארץ, בתקווה שהכוחות המאוחדים יצליחו לבלום את ההתקדמות הישראלית ולמנוע את כיבוש הארץ מכל וכל. המלבי"ם (שם) מציע כי הגרגשי אכן התאסף למלחמה ביריחו, אך בתוך זמן קצר איבד את אומץ רוחו ונמלט, מבלי שהספיק להשתתף בלחימה בפועל.

41. שמות כג, כג; לד, יא; דברים כ, יז.

42. שמות ג, ח; שם יז, יג; ה, לג, ב.

43. יהושע ג, י.

44. יהושע כד, יא.

ז. הפריזי

זהותו של העם הפריזי היא חידה. הוא אינו נזכר ברשימת בניו של כנען. למעשה, ההופעה הראשונה שלו היא בהיפרדותם של לוט ואברהם: "ויהי ריב בין רעי מקנה אברם ובין רעי מקנה לוט והכנעני והפריזי אז ישב בארץ" (בראשית יג, ז). מאין, אם כן, הגיע הפריזי?

מפרשים אחדים ביקשו לקשור בין הפריזי ובין אחד מבניו המוכרים של כנען. הגר"א (אדרת אליהו במדבר כב, ה) סבור כי זהו שם נוסף של הערקי. אבן עזרא מאמין כי זהו שם נוסף של צידון⁴⁵. הרמב"ן (בראשית י, טו) מסביר כי שמות העמים השתנו מאז חומש בראשית ולבשו את הצורה המוכרת לנו מהמשך המקרא. אנשי מחקר גורסים כי הפריזי איננו עם עצמאי, כי אם קבוצות אנשים ללא שיוך אתני ספציפי שהמשתתף להן הוא הנטייה להתגורר בערים פרוזות, נטולות חומה.

הסבר יוצא דופן הציעו בעלי התוספות (הדר זקנים דברים לב, ח). כאשר מסיימת התורה לפרט את בניו של כנען, היא חותמת במילים: "ואחר נפוצו משפחות הכנעני" (בראשית י, יח). לדבריהם, כוונת הכתוב היא כי משפחות נוספות שלא הוזכרו ברשימה התפצלו בהמשך ונעשו עמים עצמאיים – וכך נולד הפריזי.

ניתן לנתח כך את השם 'פריזי' מבחינה פילולוגית (קרי, למצוא את משמעות השם). כך כתב רש"י הירש: "הפורש דברים, שהיו דחוסים או סבוכים במקום מצומצם – מנתק את המגע שביניהם. כל פרישה היא אפוא הבדלה והפרדה; וברז, ברץ, פרו, פרס [...] אינם אלא גוונים של מושג אחד" (רש"י הירש ויקרא כד, יב). במקום אחר כתב: "ערי החצרים קרויות ערי הפריזי על שם שהן פרוצות וקל לחדור אליהן, או על שם שבתיהן מפוזרים במרחב ואינם מחוברים יחדיו" (רש"י הירש דברים ג, ה). ייתכן מאוד כי הפריזי פירושו המתפצל והנפרד. בכך מנציח שמו של הפריזי את העובדה שהתפצל מהמשפחות המקוריות של בני כנען והקים אומה עצמאית.

באמצעות תיאוריה זו ניתן להסביר את היעדרם של רוב עמי כנען מהופעתו הראשונה של הפריזי, בשעת היפרדותם של לוט ואברהם: "והכנעני והפריזי אז ישב בארץ" (בראשית יג, ז). במבט ראשון, שתי שאלות עולות מפסוק זה.

ראשית, כיצד הזכרת עובדה זו תורמת להבנת היפרדותם של לוט ואברהם? הרמב"ן (שם) סבור כי עצם נוכחותם של שני עמים בארץ הביאה לתחרות על המשאבים המצומצמים מפאת הצאן המרובה שלהם; בעקבות זאת לא נותרו די משאבים עבור צאנם של לוט

45. אבן עזרא, בראשית יג, ז; שמות ג, ח.

ואברהם גם יחד והשניים הוכרחו להיפרד. רבי משה אלשיך (שם) מפרש כי אברהם ביקש לשים קץ למריבה באמצעות היפרדות רשמית, ובכך ללמוד מוסר מעצם נוכחותם של שני העמים הללו, המסוגלים להתגורר יחד באחוזה.

שנית, מדוע נזכרו דווקא שני עמים אלו, ואילו כל האחרים הושמטו? הרד"ק (שם) טוען כי באזור הנקודתי ברחבי כנען בו התגוררו לוט ואברהם, היו ממוקמים דווקא הכנעני והפריזי. הרמב"ן (שם) מציע כי עמי כנען נהגו לבצע 'רוטציה' ולהחליף מיקום מתקופה לתקופה, ובאותו פרק זמן היה זה תורם של הכנעני והפריזי להתיישב באותו אזור.

לאור הסברם של בעלי התוספות לזהותו של הפריזי, ניתן להציע פרשנות נוספת. בפסוק זה, הכנעני משמש כותרת לכל עמי כנען המוכרים לנו, כפי שמתרחש פעמים רבות בתנ"ך⁴⁶. זאת מאחר שכנען בן חם היה אביהם של כלל העמים הללו. לעומת זאת, הפריזי הנזכר הינו המשפחה החדשה שהתפצלה מהמשפחות הקיימות והקימה אומה עצמאית. ייתכן כי באותה תקופה הייתה מלחמת העצמאות של הפריזי בעיצומה, במטרה לזכות בהכרה כקבוצה נפרדת. הדבר מסביר מדוע הוזכרו דווקא שני עמים אלו – כלל הכנענים המוכרים מחד, והאומה הפריזית החדשה מאידך. הדבר אף מסביר כיצד תורמת עובדת נוכחותם של עמים אלו להבנת היפרדותם של לוט ואברהם – הרי הארץ בערה אז במלחמה אתנית חריפה ואברהם חשש שמא התנהגותו החתרנית של לוט תביא את הלחימה אל פתח ביתו⁴⁷.

ניתן לבסס הצעה זו במקרא. עם בואו של אברהם ארצה, נאמר: "והכנעני אז בארץ" (בראשית יב, ו). פרק אחד בלבד לאחר מכן, אנו מגלים כי: "והכנעני והפרזי אז יושב בארץ" (בראשית יג, ז). מה התרחש בינתיים? כיצד הופיע פתאום הפריזי לצדו של הכנעני? אירוע אחד בלבד מפריד בין שתי ההופעות: רעב כבד שהיכה בארץ כנען (בראשית יב, י). דרכם של בני אדם היא שמצב קשה של רעב מעורר תככים ומריבות. לאור זאת, מסתבר מאוד כי התנתקותו של הפריזי משאר עמי כנען והכרותו על עצמו כאומה עצמאית, חלה דווקא על רקע הרעב שהיכה אז בכנען.

ח. החיווי

חכמינו מלמדים כי לא בכדי נקרא עם זה בשם החיווי, הדומה למילה הארמית חיוויא – נחש⁴⁸. ממספר מאורעות במקרא עולה כי החיווי היה הערמומי והחלקלק שבעמים.

46. בראשית י, יט; שמות יג, יא; שופטים א, א.

47. החשש ממלחמה עולה ברמב"ן, בראשית יג, ז.

48. ילקוט שמעוני יהושע רמז יט; רד"ק, יהושע ט, ז.

המאורע הראשון הוא מעשהו של שכם בן חמור (בראשית לד), אשר פיתה את דינה בת יעקב ועינה אותה ולאחר מכן פנה בשפת חלקלקות לבני משפחתה על מנת שיאפשרו לו לשאת אותה לאישה. אף שמעון ולוי השיבו לו כגמולו, רימו אותו ואת בני עירו וטבחו בהם כאשר היו חסרי הגנה.

המאורע השני הוא תרמיתם של הגבעונים (יהושע ט), אשר התחזו לנוודים שהגיעו מארץ רחוקה כדי לכרות ברית עם יהושע ובני ישראל. מעניינת היא גישתו של אברבנאל (שם), הטוען כי הגבעונים בגדו אף במלכם כאשר הלכו בחשאי לכרות ברית עם יהושע, בזמן שמלכם היה מוכן ללחום בבני ישראל.

במרבית הופעות עמי כנען, מופיע החיווי בעקביות כמעט בסיום הרשימה, לפני היבוסים החותם. הדבר נובע ככל הנראה מפחדנותו של החיווי ומאופיו הנחשי המעדיף עורמה חשאית על פני לוחמה אמיצה. גם כאשר הותקפו החיוויים בגבעון על ידי מלכי האמורי, במקום ללחום ולהגן על ארצם בתעוזה הם פנו ליהושע והתחננו: "אל תרף ידיך מעבדיך עלה אלינו מהרה והושיעה לנו ועזרנו" (יהושע י, ו).

רק במקום אחד בלבד חרג החיווי ממקומו הקבוע והופיע בסיום הרשימה, במקום היבוסים (יהושע יא, ג). ההסבר לכך פשוט: רשימה זו מונה את העמים שהתכנסו במי מרום על מנת לתקוף יחד את בני ישראל. אלא שאירוע זה התרחש זמן קצר בלבד לאחר שהגבעונים כרתו ברית בעורמה עם יהושע. מסתבר מאוד כי מעמדו של החיווי בין עמי כנען הושפל בעקבות הברית שכרתו הגבעונים עם האויב ואף מספר הלוחמים בצבא החיווי צנח עקב עריקתם של הגבעונים – ולכן נדחה מקומו של החיווי לסוף הרשימה. מעבר לכך, ייתכן כי יתר העם החיווי התלבט מאוד האם לצאת למלחמה כנגד בני ישראל, שפירושה יהיה הכרזת מלחמה על אחיו החיוויים מגבעון, כך שהלבטים הממושכים גרמו לחיווי להיות האחרון שהצטרף למחנה מי מרום.

באופן מפתיע, החיווי נעדר לחלוטין מההבטחה שניתנה לאברהם בברית בין הבתרים (בראשית טו, כ-כא). הוא אף אינו מופיע במעמד כריתת האמנה בספר נחמיה (ט, ה), מאחר והיא מתארת את ברית אברהם, שאיננה מתייחסת לחיווי. מדוע הושמטה ארצו של החיווי מברית בין הבתרים?

הרמב"ן מסביר כי בברית בין הבתרים נעשה שימוש בשמות העמים שהיו מקובלים באותה תקופה, וכי לאחר מאות שנים התחלפו חלק משמות העמים. לדבריו, החיווי אכן נכלל בהבטחה שניתנה לאברהם, אך הוזכר בה בשם אחר. דברי הרמב"ן קשים: הרי החיווי נזכר

במפורש כאחד מבניו של כנען⁴⁹, כך ששמו של עם זה בתקופת אברהם בוודאי היה החיווי!

מעבר לכך, בברית בין הבתרים הובטחה לאברהם ארצם של הרפאים (בראשית טו, כ). זוהי ההופעה היחידה של הרפאים בתוך עמי כנען, לאורך התנ"ך כולו. מה עלה בגורלה של ארץ הרפאים? מדוע לא הוזכרה שוב לצדם של יתר העמים הכנעניים? האם עלה על הדעת כי ההבטחה שניתנה לאברהם לא התקיימה במלואה?

נראה כי הפתרון לכל הבעיות טמון בסיפור כיבושיו של עשיו. בחומש דברים, התורה אוסרת על בני ישראל ללחום במואבים ובעמונים, משום שנחלותיהם – שהיו שייכות בעבר לארצם הקדומה של הרפאים – ניתנו להם בירושה מאת הבורא⁵⁰. בהזדמנות זו מזכירה התורה את ארץ שעיר, שהייתה שייכת בעבר לחורים עד שאלו הושמדו בידי בני עשיו⁵¹. מסתמן כי ישנו קשר עמוק בין כיבוש ארץ הרפאים ובין כיבוש ארץ החורים. מה טיבו של קשר זה?

הנצי"ב (העמק דבר בראשית לו, כ) מחדש כי החורי הינו למעשה החיווי מבני כנען. המדרש (שכל טוב שם) מלמד כי משפחה זו – שביקשה להתנתק מגורל העבדות של כנען ולחיות חיי בני חורין – בחרה להתרחק מארץ כנען ולהתיישב בשעיר, עד שצאצאי עשיו גירשו אותה משם והיא שבה להתנחל בכנען. במקביל לגירוש החורי, נכבשה ארצם של הרפאים על ידי המואבים והעמונים, אך חלק קטן ממנה בכל זאת הגיע לבסוף לידי בני ישראל (דברים ג, יג).

העולה מהדברים: בברית בין הבתרים לא הובטחה לאברהם ארצו של החיווי מאחר ובאותה תקופה הוא כלל לא ישב בכנען. רק לאחר שגורש משעיר בידי צאצאי עשיו – נכדו של אברהם – שב החיווי והתנחל בארץ כנען, והחל להופיע יחד עם יתר העמים הכנעניים. לעומת זאת, ארץ הרפאים אכן הובטחה לאברהם משום שהייתה מיועדת לבני ישראל, אלא שמרבית ארץ זו נכבשה על ידי המואבים והעמונים ונתורה בידיהם כירושה, כך שלא נותרה סיבה להמשיך ולכלול את הרפאים ברשימות עמי כנען. בכל זאת, התורה מדגישה כי חלק קטן מארץ הרפאים אכן ניתן לבני ישראל, על מנת לעמוד בהבטחה שניתנה לאברהם.

49. בראשית י, יז.

50. דברים, ב, ט-יא; שם יט-כא.

51. שם פסוק יב ופסוק כב.

יש להעיר כי ישנו מקום נוסף במקרא בו נעדר החיזוי מרשימת עמי כנען. כאשר עזרא הסופר נחשף לממדי נישואי התערובת בקרב בני ישראל (עזרא ט, א), נזכרים העמים שבנותיהם נישאו לבני ישראל – אך לא בנות החיזוי. מדוע?

ייתכן והדבר נובע מהברית שכרת החיזוי עם יהושע. כאשר נחשפה תרמיתם של החיזויים, קילל יהושע את הגבעונים ושעבד אותם לשמש כחוטבי עצים ושואבי מים (יהושע ט, כג). מאוחר יותר, גזר דוד המלך כי אין להינשא לגבעונים מחמת האופי האכזרי שלהם⁵². מסתבר מאוד כי בני ישראל נמנעו במיוחד מנישואין לבנותיהם של החיזויים, הן מפני המעמד הנחות שלהם כחוטבי עצים וכשואבי מים והן מפני התכונות השליליות שלהם. משום כך, לא הוזכרו בנות החיזוי בהופעה זו של עמי כנען, העוסקת בנישואי תערובת.

ט. היבוסי

לעם היבוסי ישנו מאפיין בולט, החוזר על עצמו לאורך התנ"ך כולו. כל הופעותיהם של עמי כנען – למעט אחת – נחתמות ביבוסי. מדוע? ייתכן מאוד כי הדבר נובע מהעובדה שכיבוש היבוסי היה השלב האחרון בהחלט במלחמה ההיסטורית מול עמי כנען.

כבר בכיבושי יהושע נזכר: "ואת היבוסי יושבי ירושלם לא (יוכלו) יכלו בני יהודה להורישם וישב היבוסי את בני יהודה בירושלם עד היום הזה" (יהושע טו, סג). ובראש ספר שופטים: "ואת היבוסי ישב ירושלם לא הורישו בני בנימן וישב היבוסי את בני בנימן בירושלם עד היום הזה" (שופטים א, כא). גם בסיומו של ספר שופטים עדיין נמצאת העיר תחת שלטון יבוסי (שופטים יט, י-יב). סביר להניח כי כיבושו של היבוסי היה מורכב ביותר ולכן ארך זמן רב.

הנחה זו עולה בבירור מסיפורה של ברית מלכי ההר בימי יהושע: מלך ירושלים הוביל את מלכי ההר למתקפה מאוחדת נגד גבעון ובני ישראל. לאחר שהביס את המלכים, השמיד יהושע את עריהם בזו אחר זו. למעשה, הוא השמיד את כולן – למעט ירושלים. אף שמלכה היה ראש הנחש שעמד מאחורי המתקפה המאוחדת, יהושע נמנע מהשמדתה⁵³. מהי הסיבה לכך? מסתבר מאוד כי הדבר נבע מהקושי שבכיבושה, דבר שגרם ליהושע להמתין עמה לשלב מאוחר יותר ולהתמקד בכיבוש שטחים נרחבים ככל האפשר, במקום לצור על מבצר ירושלים.

52. שמואל ב כא, ב; יבמות עח, ב.

53. יהושע פרק י.

לאור הנחה זו, עלינו להתמודד עם אירוע משונה המופיע בראש ספר שופטים: "וילחמו בני יהודה בירושלם וילכדו אותה ויכוה לפי חרב ואת העיר שלחו באש" (שופטים א, ח). מאחר ונאמר לנו כי הן בני יהודה והן בני בנימין לא הצליחו לכבוש את העיר, מה פשרו של האירוע הזה, בו עולה ירושלים באש? כיצד ייתכן שהעיר נותרה תחת שלטון יבוסי, לאחר שנלכדה והוכתה לפי חרב? ההסבר המקובל הוא כי יהודה הצליח לבסוף לכבוש את האזור המיועד לו ואילו בנימין כשל בכיבוש האזור המיועד לו, ובמונחי ימינו: העיר העתיקה נכבשה, אך הר ציון נותר בשליטה יבוסית (מלבי"ם שם).

ניתן להציע כי תהליך כיבוש ירושלים אכן החל, אך מעולם לא הסתיים באופן מלא. גם לאחר הכנעת הצבא המאורגן, נותרה בעיר אוכלוסייה יבוסית עוינת שמנעה בתוקף את ההתיישבות הישראלית. ראוי לציין את דעת החוקרים המסבירים כי מבחינה פילולוגית ניתן לומר שמשמעות השם 'ירושלים' היא עירו של שלם, אל השקיעה הכנעני. מסתבר מאוד כי מאמיניו של אל זה התחנכו לתקווה עזה ולאמונה בתקומה מחדשת גם לאחר חורבן, דבר שהניע את האוכלוסייה האזרחית להמשיך ולאחוז בעקשנות בעירה. בשלב מסוים, היבוסים כה הציקו למתיישבים הישראלים, עד שלא הייתה ברירה כי אם לשרוף את העיר על יושביה; אלא שגם לאחר מכן שבו היבוסים ונאחזו בה, כאילו היו עוף חול העולה מתוך הלהבות.

למעשה, חלפו מאות שנים בטרם הושלם לבסוף כיבוש היבוסי בידי דוד המלך. לאחר מינויו למלך על כל ישראל, ניגש דוד לשים קץ לשלטון היבוסי בירושלים. אלא שהיבוסי היה בטוח בעצמו: "ויאמר לדוד לא תבוא הנה כי אם הסירך העורים והפסחים" (שמואל ב ה, ו). מי הם אותם העיוורים והפיסחים ומדוע מילאו את היבוסי ביטחון כי דוד לא יצליח לכבוש את ירושלים?

על פי המסורת, יושבי ירושלים היו מצאצאיו של אבימלך הפלישתית, איתו כרת אברהם ברית לדורות: "השבעה לי ב-להים הנה אם תשקר לי ולניני ולנכדי" (בראשית כא, כג). לפי המדרש (ילקוט שמעוני, יהושע כח), העיוורים והפיסחים היו פסלים שנחקקה בהם שבועת אברהם, כך שהשאננות היבוסית נבעה מביטחון בכך שדוד לא יפר את בריתם של אברהם ואבימלך. הרלב"ג (שמואל ב ה, ו) מסביר כי הפסלים העיוורים סימלו את יצחק אשר כהו עיניו והפסלים הפיסחים סימלו את יעקב אשר צלע על ירכו, ובכך סימלו את המשכיות הדורות של ברית אברהם, אשר נמשכה, לדעתם, עד עצם היום הזה. למרות טענתו של

היבוסי, דוד הורה לחייליו להתעלם לחלוטין מברית אברהם, משום שתוקפה פג⁵⁴ או משום שצאצאי אבימלך היו בסך הכל מיעוט זעיר בקרב יושבי ירושלים⁵⁵.

על פי הפשט, נראה כי יושבי ירושלים הסתמכו על ביצורי העיר, הקיימים עד עצם היום הזה. במצורת דוד (שם ו) מבואר כי העיוורים והפיסחים הם החלשים שבתושבי העיר, והטענה היא כי אפילו הם לבדם יצליחו להדוף את חיילי דוד בזכות הביצורים האיתנים. הרלב"ג (שם ז) מפרש כי העיוורים והפיסחים הם מכונות אוטומטיות משוכללות הפועלות בכוח הידראולי ותוקפות את האויב. דוד הורה לחייליו לנתק את אספקת המים למכונות אלו ובכך להשבית את פעילותן.

האם תיתכן סיבה עמוקה יותר אשר תסביר את סוד כוחם של היבוסים? הצעתו של מחבר מעשי ה' (מעשה אבות י'), היא כי היבוסים היו במשך שנים אנשים ישרים וצדיקים, בשונה משאר עמי כנען. לדבריו, אברהם חשש כי זרעו ילמד מדרכיהם של עמי כנען ויידרדר מבחינה מוסרית. הבורא הרגיע אותו באומרו כי צאצאיו יתיישבו בינתיים באזור ירושלים, אשר רמתם המוסרית של יושביו טרם נפגעה. זהו הסברו לפסוק המפורסם מברית בין הבתרים, "כי לא שלם עון האמרי עד הנה": עון האמורי עדיין לא התפשט עד לכאן, לעיר שלם, הלא היא ירושלים.

מוסריותם של יושבי ירושלים מתבטאת בתולדותיהם: מלכי העיר כונו מלכי־צדק⁵⁶ ואדוני צדק⁵⁷. מנהיגם היה כהן אשר הכיר בעליונותו של -להי אברהם, עד כדי כך שאברהם העריך אותו ונהג בו בכבוד רב (בראשית יד, יח-כ). ייתכן מאוד כי אף מלחמתו של מלך ירושלים בגבעונים, שהמצע שלה היה: "עלו אלי ועזרני ונכה את גבעון כי השלימה את יהושע ואת בני ישראל", הייתה ביסודה מלחמת צדק כנגד העם החיווי אשר בגד באחיו הכנעניים וכתר ברית בחשאי עם הכובשים הישראליים. מסתמן כי מוסריותם של היבוסים היא שאפשרה להם להחזיק מעמד במשך כל אותן השנים והיא שעשתה את עירם למעוז הכנעני האחרון שנכבש על ידי ישראל.

בסיומו של ספר שמואל ב, מתברר כי אף לאחר כיבוש העיר בימי דוד, נותר בידי מלכה של יבוס הקדומה גורן שהיה ממוקם בשטח שהפך לימים להר הבית. בהוראת הנביא, רכש

54. מצורת דוד, שם פסוק ח.

55. אלשיך, שם פסוק ו.

56. בראשית יד, יח.

57. יהושע י, א.

דוד את הגורן והקריב בו קורבנות על מנת לבלום את המגיפה שאכלה אז בעם. מדוע נבחר – מכל המקומות – הגורן של מלך יבוס להיות מקומו הנצחי של המקדש?

התשובה טמונה בחומש דברים. ערב הכניסה לארץ, מודיע משה לבני ישראל: "ועברתם את הירדן וישבתם בארץ אשר ה' -להיכם מנחיל אתכם והניח לכם מכל איביכם מסביב וישבתם בטח". ומיד לאחר מכן: "והיה המקום אשר יבחר ה' -להיכם בו לשכן שמו שם שמה תביאו את כל אשר אנכי מצוה אתכם" (דברים יב, י-יא). רבינו מיוחס (שם) מצא קשר כרונולוגי בין שני הפסוקים: ברגע בו יניח לכם הבורא מכל אויביכם – מיד יהיה עליהם לפתוח בבניית המקדש.

ואכן, זמן קצר לאחר כיבוש היבוסי היושב בירושלים, החליט דוד לקדם את הקמת המקדש (שמואל ב ז, א-ב). בסופו של דבר, מיזם זה לא התאפשר לדוד עצמו מפאת צו -להי. עם זאת, נראה כי באופן סמלי נצטווה דוד למקם את המקדש בדיוק במקום בו הסתיימה פרשת כיבוש עמי כנען, בעיר הכנענית האחרונה אשר נכבשה על ידי בני ישראל. ואכן, שני פרקים לפני המפגש עם מלך יבוס (שם כב) מופיעה שירת דוד המסכמת את כל מלחמותיו. יתרה מזאת: המקדש הוקם דווקא בגורן של המלך היבוסי אשר נהג בידירות עם דוד המלך – סמל היסטורי לסיומו של עידן הלחימה בעמי כנען. בדרך זו, החלה בניית המקדש מיד לאחר שהניח הבורא מכל אויביהם, בדיוק כפי שנצטוו בחומש דברים.

י. תיאור הצרעה

אחת ההופעות המשונות ביותר של עמי כנען במקרא, היא תיאורה של הצרעה. למרגלות הר סיני, מבטיח הבורא לישראל: "ושלחתי את הצרעה לפניך וגרשה את החזי את הכנעני ואת החתי מלפניך" (שמות כג, כח). מדוע מופיעים כאן רק שלושה מתוך שבעת עמי כנען? מדוע נבחרו דווקא עמים אלו ולא אחרים? ומהו טיבו של הקשר בין עמים אלו לאותה צרעה מסתורית?

באשר לזהותה של הצרעה, המדרש (מדרש הגדול, שם) מבאר כי מדובר בשרץ המעופף המוכר לנו, המסוגל ללחום באמצעות עוקצו הדוקרני, בעוד רבי אברהם בן הרמב"ם (שם) גורס כי מדובר במחלה מסתורית או במיתה פתאומית. באשר לעמים בהם פגעה, אכן עזרא (שם) סבור כי הצרעה הכתה למעשה כל אחד משבעת העמים, אך פגעה באופן מיוחד בשלישייה הנזכרת. מסביר הנצי"ב (העמק דבר, שם) כי שלושה אלו היו סמוכים לגבול המזרחי של ארץ כנען, והיה חשש כבד כי ינסו לפגוע בנשים ובטף שהושארו מעבר לירדן בשעה שהגברים יהיו עסוקים בכיבוש הארץ; לכן היה צורך בטיפול מיוחד של הצרעה בהם.

פרשנות יוצאת מן הכלל היא זו של רבי אליעזר אשכנזי (מעשי ה', מעשי תורה ט). לדבריו, הצרעה המסתורית הינה מלאך משחית אנושי, המשמש ככלי נשק בידי הבורא. הוא מזהה את הצרעה עם מלכי האמורי, סיחון ועוג, אשר כבשו שטחים רבים מידי עמי כנען – בפועל עבור בני ישראל. את היחס המיוחד בין הצרעה לשלושה עמים אלו, הוא מסביר בכך שמבחינה היסטורית כבשו סיחון ועוג דווקא את השטחים בעבר הירדן שהיו שייכים לחיווי, לכנעני ולחיתי.

את פרשנותו היצירתית הוא מעגן בדברי יהושע, כאשר כינס את בני ישראל בשכם: "ואשלח לפניכם את הצרעה ותגרש אותם מפניכם שני מלכי האמרי". כלל לא ברור: מהו תפקידם התחבירי של שני מלכי האמורי בפסוק זה? דעתו היא כי זהו פירוט של הצרעה המופיעה בראש הפסוק, וכי יש לקרוא כך: ואשלח לפניכם את הצרעה – דהיינו את שני מלכי האמורי – ותגרש את עמי כנען מפניכם⁵⁸.

יא. הופעות חריגות

הסקירה שביצענו מלמדת כי בדרך כלל מסודרים עמי כנען במבנים קבועים. הרשימה נפתחת דרך קבע באחד משלושת עמי הקבוצה הפותחת – הכנעני, החיתי והאמורי. היא מסתיימת על פי רוב ברצף שגור של עמי הקבוצה הסוגרת – הפריזי, החיווי והיבוסי. אולם, לאורך המקרא ניתן למצוא מספר הופעות חריגות במיוחד של עמי כנען, המאופיינות בסדר יוצא דופן שאינו תואם את הכללים הרגילים. להלן נעמוד על כמה מהופעות אלו ונבקש להסביר את פשרן.

ראשית, עם סיומו של סיפור המבול, מפרטת התורה את שושלת היוחסין של צאצאי נח, וביניהם כנען בנו של חם: "וכנען ילד את צידן בכרו ואת חת. ואת היבוסי ואת האמרי ואת הגרגשי. ואת החוי" (בראשית י', טו-יז). בהשוואה לרשימות אחרות, זוהי הופעה חריגה ביותר של עמי כנען, בעיקר משום שהיבוסי קודם בה לאמורי והגרגשי קודם בה לחיווי. ההסבר המתקבל על הדעת הוא כי בניו של כנען נמנו בפסוקים אלו על פי סדר לידתם, כשם שסודרו באופן זה בניו של יעקב בירידתם למצרים: "ראובן שמעון לוי ויהודה. יששכר זבולן ובנימן. דן ונפתלי גד ואשר"⁵⁹.

שנית, בערכות מואב ניתנה לבני ישראל הבטחה: "כי יביאך ה' - להיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה ונשל גוים רבים מפניך החתי והגרגשי והאמרי והכנעני והפרזי והחוי

58. לפי זה, המילה 'אותם' בפסוק מתייחסת לעמי כנען שהוזכרו פסוק אחד לפני כן.

59. שמות א, א-ד. זאת למעט בנימין, שנולד אחרון אך הוקדם ברשימה זו, ככל הנראה על מנת להקדים את בני הגברות לבני השפחות.

והיבוסי שבעה גוים רבים ועצומים ממך". זוהי דוגמה נוספת לרשימה חריגה, בעיקר משום שניתן למצוא בה את הגרגשי – ואף כמעט בראש הרשימה. ייתכן מאוד כי רשימה זו מונה את עמי כנען על פי סדרי הגודל המספריים שלהם, שהרי הפסוק מבקש לתאר את עמי כנען כ"שבעה גוים רבים ועצומים ממך". מאחר ואין לנו כל מידע היסטורי או מקראי אודות מרשמי האוכלוסין של העמים הכנעניים, אין אפשרות להוכיח או להפריך תיאוריה זו.

שלישית, בראש ספר יהושע, לומדים בני ישראל כי נס מעבר הירדן העומד להתרחש ישמש ראיה כי: "ל חי בקרבכם והורש יוריש מפניכם את הכנעני ואת החתי ואת החוי ואת הפרזי ואת הגרגשי והאמרי והיבוסי" (יהושע ג, י). רשימה זו משבשת לחלוטין את כל המבנים הקבוצים בהם מופיעים עמי כנען: החיווי והפריזי נדדו מהקבוצה הסוגרת לקבוצה הפותחת, האמורי נדד מהקבוצה הפותחת לקבוצה הסוגרת, הגרגשי שובץ כחוצץ בין הקבוצות; למעשה, בפסוק זה, רק היבוסי שמר על מקומו השגרתי בחתימת הרשימה.

ייתכן כי פתרון התעלומה נעוץ באיגרות אשר שלח יהושע לעמי כנען: "מי שמבקש לילך – ילך לו, ומי שמבקש לעשות שלום – יעשה, ומי שיבקש לעשות מלחמה – יעשה"⁶⁰. מקורות שונים מצביעים על עמים שונים אשר נענו לקריאת יהושע ונמלטו מהארץ. חכמינו (שם) סימנו את הגרגשי. הרד"ק (יהושע ט, ז) הצביע על הפריזי והכנעני. הרב יששכר תמר (עלי תמר, ירושלמי שביעית ו) הורה על החיתי, האמורי, הכנעני והחיווי. למעשה, העם היחידי שאין כל מקור לכך שנמלט מהארץ הינו היבוסי.

לעיל הסברנו כי הפסוק "ונשל גוים רבים מפניך" מונה את עמי כנען ככל הנראה על פי סדרי הגודל המספריים שלהם. ייתכן מאוד כי איגרות יהושע הובילו למנוסתן של קבוצות בסדרי גודל שונים שהשתייכו לעמים שונים, כך שהתרחשו שינויים מרחיקי לכת ביחסי הכוחות בין הכנענים הנותרים. נדמה כי הסדר המופיע במעבר הירדן מתאר את מצבת הכוחות החדשה בארץ כנען, בה הוענק לחיוויים ולפריזים הנותרים מעמד רם יותר ולאמורים הנותרים מעמד שפל יותר; מספרם החדש של הגרגשים העניק להם מקום באמצע הרשימה⁶¹, ורק היבוסי נותר כפי שהיה, מאחר ומספרו היה קטן מכולם מלכתחילה ומאחר ואף אחד מאנשיו לא השתתף בבריחה מארץ כנען.

60. דברים רבה, שופטים ה, יד.

61. אמנם אמרנו לעיל כי הגרגשי הוא העם היחידי שנמלט במלואו מהארץ, אך ייתכן והדבר התרחש בשלבים. עובדה היא כי במלחמת יריחו עדיין נותרו גרגשים כנען – ראה יהושע כד, יא. אולם לעיל (וכן בהמשך) הצענו הסבר אחר להופעה זו.

רביעית, בשלהי ספר יהושע, נאספו כל בני ישראל בשכם, שם סיכם יהושע את תקופת כיבושיו ומנה את העמים שהשתתפו במלחמה: "וילחמו בכם בעלי יריחו האמרי והפרזי והכנעני והחתי והגרגשי החוי והיבוסים ואתן אותם בידכם" (יהושע כד, יא). רשימה זו תמוהה ביותר: היא מעבירה את הפרזי מהקבוצה הסוגרת לקבוצה הפותחת ומשבצת את הגרגשי במקומו הקבוע של הפרזי. מדוע מופיעים בה עמי כנען בסדר כה חריג, שאין שני לו בכל המקרא?

למדנו את דברי רש"י (שם), שכלל עמי כנען שיתפו פעולה ושלחו כוחות ליריחו הממוקמת בגבולה של הארץ, בתקווה לבלום את ההתקדמות הישראלית ולמנוע את כיבוש הארץ. ייתכן מאוד כי רשימה זו, המתארת את מלחמת יריחו, ביקשה למנות את עמי כנען על פי סדרי הגודל של הכוחות אשר שלחו ליריחו. משום כך איננו מוצאים בה את המבנים הקבועים בהם מופיעים עמי כנען, שהרי מדובר באירוע היסטורי חד פעמי בו החליט כל אחד מהעמים לשלוח מספר ייחודי של לוחמים למלחמה המשותפת ביריחו.

לסיום, בימיו של עזרא הסופר, נחשפו ממדי נישואי התערובת של בני ישראל: "לא נבדלו העם ישראל והכהנים והלוויים מעמי הארצות כתועבותיהם, לכנעני החיתי הפרזי היבוסים העמוני המואבי המצרי והאמורי" (עזרא ט, א). סדר העמים ברשימה זו משונה: הפרזי מצא את עצמו שלישי ברשימה ואילו האמורי נדחק לחתימתה. מהי הסיבה לכך? מסתבר כי רשימה זו מונה את העמים על פי ממדי נישואי התערובת שהתרחשו בינם ובין בני ישראל. מבחינה זו, רבים נישאו לבנות הפרזי ומעטים בלבד נישאו לבנות האמורי, מסיבה שלא נודעה לנו.

יב. שאלות לא פתורות

להלן מספר שאלות אשר טרם עלה בידי לפתור, הקשורות בהופעות משונות של עמי כנען. ייתכן כי ההסבר שלהן טמון בפירות שהעלה העיון אותו ביצענו, אך טרם הצלחתי להבין היכן. אציע אותן לפני הקורא בתקווה כי יעלה בידו לפצח את סודן.

השאלה הראשונה: בברית בין הבתרים הובטח לאברהם כי זרעו יירש את ארצם של עמי כנען. העמים נזכרים בסדר הבא: "את הקיני ואת הקנזי ואת הקדמני ואת החתי ואת הפרזי ואת הרפאים. ואת האמרי ואת הכנעני ואת הגרגשי ואת היבוסים" (בראשית טו, יט-כא). גם אם נתעלם משלושת העמים הראשונים, עליהם אמרו חכמינו כי ארצם תינתן לישראל

לעתיד לבוא⁶², נמצא את עצמנו עומדים חסרי אונים בפני הסדר המשונה בו מופיעים עמי כנען בפסוקים אלו. מהו פשרו של סדר זה, המופיע אך ורק בברית בין הבתרים?

השאלה השנייה: עם היציאה ממצרים, נאמר לבני ישראל כי יהיה עליהם לקיים את הפסח כאשר יגיעו אל: "ארץ הכנעני והחתי והאמרי והחוי והיבוסי אשר נשבע לאבתיך לתת לך ארץ זבת חלב ודבש". מדוע לא הוזכר הפריזי ברשימה זו? הרמב"ן (שם) מבחין בכך שהפסוק מתייחס לארץ זבת חלב ודבש ומציע כי ארצו של הפריזי אינה תואמת הגדרה זו. אולם, דברי הרמב"ן קשים: בשלושה מקומות במקרא הוזכר הפריזי בהקשר לביטוי ארץ זבת חלב ודבש⁶³. מדוע, אם כן, הושמט הפריזי מרשימה זו?

השאלה השלישית: למרגלות הר סיני, ניתנה לבני ישראל הבטחה: "כי ילך מלאכי לפניך והביאך אל האמרי והחתי והפריזי והכנעני החוי והיבוסי והכחדתיו" (שמות כג, כג). רשימה זו נראית שגרתית למדי, למעט פרט אחד: הוחלפו בה מקומותיהם של הפריזי והכנעני. מה פשר הדבר?

השאלה הרביעית: בימי מלכות שלמה, נאמר כי המלך העלה את עמי כנען הנותרים למס עובד. בשתי גרסאות נמנו העמים אשר הועלה מהם המס. בספר מלכים: "כל העם הנותר מן האמורי החיתי הפריזי החיווי והיבוסי" (מלכים א ט, כ). ובספר דברי הימים: כל העם הנותר מן החיתי והאמורי והפריזי והחיווי והיבוסי (דברי הימים ב ח, ז). מאיזו סיבה הושמט הכנעני משתי הרשימות? ומדוע הוחלף סדר העמים בין הגרסאות השונות?

יג. סיכום

הצגנו את בעיית הופעותיהם של עמי כנען: את הסדרים המשתנים ואת השמות הנעדרים, המעניקים לקורא תחושה כי העמים מופיעים באופן מקרי ובסדר אקראי. ביקשנו להוכיח כי ישנה משמעות מכוונת לכל אחת מהרשימות וכי מסתתר מימד עומק מבריק מאחורי הסדר המשנה את צורתו.

סקרנו את תולדותיהם של עמי כנען לאורך התנ"ך, החל בהבטחה לאברהם, דרך יציאת מצרים ומעמד הר סיני, הנדודים במדבר וההכנות לכניסה לארץ, חציית הירדן וכיבושי יהושע, וכלה בכשלונות השבטים ופתיחת עידן הנביאים. הצבענו על העובדה כי כל רשימה המבקשת למנות את עמי כנען, ממוקמת בנקודת מפתח היסטורית בתולדות ישראל וארצו, כך שמחובתנו להעמיק ברשימות אלו ולעמוד על משמעות ההבדלים שביניהן.

62. בראשית רבה מד, כג.

63. שמות ג, ח; שם יז; לג, ב-ג.

עמדנו על נחלותיהם הגיאוגרפיות של עמי כנען ועל חלוקתם לקבוצה פותחת ולקבוצה סוגרת. לאחר מכן פתחנו בבחינת תקריב של כל אחד ואחד מהעמים הכנעניים, על המאפיינים המייחדים אותו, על תולדותיו ועל המאורעות הקשורים בו, במטרה להסביר כמה מההופעות שלו ברשימות השונות של עמי כנען.

פתחנו בכנעני, החשוב והמרכזי בין עמי כנען, שהארץ כולה נקראה על שמו. הערנו כי הוא משמש כותרת לשבעת העמים הכנעניים וגם מאסף לבניו השוליים של כנען. גילינו כי הוא פותח באופן עקבי את הרשימות הקשורות בשפע של הארץ, זבת החלב והדבש, מחמת נחלתו הגיאוגרפית הרחבה והפורייה. הצענו כי הדבר השפיע על יופיין של בנותיו, מה שהגביר את נישואי התערובת ביניהן ובין בני ישראל. הסברנו את ההופעה החריגה של הכנעני במסירת הממצאים של המרגלים, אשר ביקשו לסקור את עורקי התחבורה המובילים לארץ כנען.

חשפנו את ייחודו של החיתי, אשר החזיק בממלכה גדולה בסמיכות לארץ כנען. הוכחנו משלוש תקופות בהיסטוריה – מימיהם של אברהם, יצחק ודוד – כי בינו ובין ישראל שררו יחסים חמימים יחסית, בהשוואה ליתר העמים. ביארנו כי החיתי פותח את הרשימות העוסקות בסדרי גודל מספריים או בחובת ההחרמה ובביצועה. הסברנו במספר דרכים מדוע התאגדות המלכים הכנעניים למלחמה ביהושע סבבה דווקא סביב הכנעני.

מנינו את שלושת המאפיינים המייחדים את האמורי: הוא היה האומה שהלחימה בה הייתה הקשה מכולן, הוא היה הראשון מהעמים הכנעניים נגדו ניהלו בני ישראל מלחמה כוללת, והיה זה הוא אשר הביא את התרבות האלילית לארץ כנען. הצבענו על כך שהאמורי פותח את הרשימות העוסקות בחובת המלחמה בעמי כנען ובהשמדת תרבותם האלילית. התייחסנו לניסים העל טבעיים המלווים את מלחמות האמורי והסברנו מדוע הם היו נחוצים דווקא כנגדו.

פתרנו את תעלומת היעדרו של הגרגשי מרובן המוחלט של הרשימות, בכך שהוא ברח מהארץ באופן קולקטיבי בעקבות האיגרות ששלח יהושע. למדנו כי ניתנה לו בתמורה נחלה חדשה, אם כי לאחר מאות שנים ניסה לשוב ולזכות בארצו בחזרה – ללא הצלחה. נימקנו מדוע הוא נעדר מהרשימות הקשורות בחובת המלחמה בעמי כנען, שהרי מעולם לא התנהלה נגדו מלחמה פנים אל פנים. הסברנו את פשר הופעותיו הבודדות בהבטחה לאברהם ובאזכורה, בתיאור הגויים העצומים, במעבר הירדן ובסיכומה של מלחמת יריחו.

הצגנו מספר פתרונות לחידת זהותו של הפריזי, שאינו נזכר ברשימת בניו של כנען: זהו שם נוסף או מחודש לאחד מבניו המוכרים של כנען או שזוהי קבוצת אנשים ללא שיוך אתני (גזעי) ספציפי שנהגה להתגורר בערים פרוזות ופרוצות. התייחסנו להסברם המיוחד

של בעלי התוספות, כי הפריזי הינו אומה חדשה שהתפצלה מבניו של כנען, וביקשנו לעגן זאת מבחינה פילולוגית (במשמעות שמו). לאור תיאוריה זו, הסברנו את הופעתו הראשונה של הפריזי בימי אברהם ומדוע נוכחותו נגעה להיפרדותם של לוט ואברהם.

זיהינו את תכונת הערמומיות והחלקלקות של החיווי – הקרוי על שמו של הנחש – אותה איתרנו במעשהו של שכם בן חמור ובתרמיתם של הגבעונים. הסברנו כי פחדנותו העניקה לו מקום של קבע כמעט בסיום הרשימות. ביארנו את החריגה היחידה ממקומו הקבוע, שהתרחשה זמן קצר לאחר כריתת ברית הכזב של הגבעונים. הצענו הסבר להיעדרו של החיווי מברית אברהם ולהופעתם של הרפאים במקומו, עקב כיבושיהם של עמון ומואב מחד ובני עשיו מאידך. נימקנו את היעדרו של החיווי מתיאור נישואי התערובת בספר עזרא בכך שבני ישראל נמנעו מנישואין לבנותיו בעקבות שעבודו בידי יהושע והרחקתו בידי דוד.

למדנו כי היבוסי שובץ בעקביות בחתימת הרשימות משום שכיבושה של ארצו היה השלב האחרון במלחמה ההיסטורית מול עמי כנען. הוכחנו מספר יהושע ומספר שופטים כי הלחימה בו הייתה מורכבת ביותר וארכה זמן רב. הצגנו מספר פתרונות לתעלומת שריפתה של ירושלים בידי בני יהודה. עמדנו על טיבם של העיוורים והפיסחים, אשר העניקו ליבוסי ביטחון כי דוד המלך לא יצליח לכבוש את ירושלים. מצאנו רמזים המלמדים על רמתם המוסרית המיוחדת של יושבי ירושלים, אשר אפשרה להם להחזיק מעמד כנגד הכיבוש הישראלי במשך מאות שנים. גילינו מדוע נבנה המקדש דווקא בגורן ארוונה היבוסי – מקום המסמל את סיומו של עידן המלחמה בעמי כנען.

העמקנו בתיאורה המקראי של הצרעה, ממנו נעדרים לא פחות מארבעה עמים. הצגנו מספר הסברים לזוהתה של הצרעה ולטיב הקשר בינה ובין החיווי, הכנעני והחיתי. התייחסנו לפרשנותו הייחודית של רבי אליעזר אשכנזי, המזהה את הצרעה עם שני מלכי האמורי, אשר כבשו שטחים מידי עמים אלו, בלא יודעין, עבור בני ישראל.

עמדנו על כמה הופעות חריגות במיוחד של עמי כנען, המאופיינות בסדר יוצא דופן שאינו תואם את הכללים הרגילים, וביקשנו להסביר את פשרן. ביניהן: פירוט צאצאיו של כנען בנו של חם, המסודרים על פי סדר לידתם. תיאור שבעת הגויים הרבים והעצומים, המסודר על פי סדרי גודל מספריים. הודעת יהושע כי נס מעבר הירדן ישמש ראייה לכיבוש העמים, המתארת את מצבת הכוחות החדשה בארץ כנען לאחר שרבים נמלטו ממנה בעקבות איגרות יהושע. אזכורה של מלחמת יריחו בשעת הכינוס בשכם, בה מופיעים העמים לפי מספר הלוחמים ששלחו ליריחו. ולבסוף, תיאור נישואי התערובת בספר עזרא, המונה את העמים בהתאם למדי נישואי התערובת שהתרחשו בינם ובין בני ישראל.

מנינו מספר שאלות אשר טרם נפתרו, הקשורות בהופעות משונות של עמי כנען: סדרם המשונה של העמים בהבטחה שניתנה לאברהם, השמטת הפריזי מהציווי על חגיגת הפסח בארץ כנען, החלפת מקומותיהם של הפריזי והכנעני בהבטחה שניתנה לבני ישראל למרגלות הר סיני, וכן השמטת הכנעני וחילופי הגרסאות בתיאור העלאת המס מעמי כנען על ידי שלמה המלך.

ללא ספק היו עמי כנען חזקים ומאיימים. כך מתאר המדרש את עוצמתם:

ראה מה היו! האמורי, שהיו בעלי אמיריה. החיתי, שהייתה חיתתם בעולם. הפריזי, שהיו קשים כעשתרות של ברזל. הגרגשי, שהיו הכל מתגרשין מפניהם. הכנעני, שהיו בעלי סחורה. היבوسی, שהיו אבוסים כשור אבוס. החיווי, שהיו ערומים כנחש. וכיוון שראה יהושע את כל הגבורה, התחיל ואמר: מי יכול לעמוד נגד כל אלו?! אמר הקב"ה: אל תתיירא, שעה הן רומים ונופלים.

(פטרון תורה עמוד 234)

בכך תם סיפורם של עמי כנען. אכן, התקיימה ההבטחה שניתנה לאברהם בברית בין הבתרים: "לזרעך נתתי את הארץ הזאת" (בראשית טו, יח). אכן, התקיימה בנו הבטחת הבורא: "נגד כל עמך אעשה נפלאות אשר לא נבראו בכל הארץ ובכל הגוים" (שמות לד, י). למדנו כי סיפורם של עמי כנען הינו הציר סביבו סובב התנ"ך כולו, וכל רשימה המבקשת למנות את עמי כנען – משובצת בנקודת מפתח היסטורית בתולדות עם ישראל וארצו. מצוות כיבוש עמי כנען הינה אחת המצוות המהותיות ביותר בתולדות ישראל והמרכזיות ביותר בהיסטוריה הלאומית שלנו. קשה למצוא מצווה הנוגעת כל כך לליבו של הייעוד ההיסטורי של ישראל. הרי לנו דוגמה מצוינת לדבריו של הרב קוק, כי חוקי התורה "ממלאים את המטרה הגדולה של הובלת האנושות – לכל הפחות – אל העתיד הנכסף" (לנבוכי הדור, יב). ללא ספק, זוהי מצווה בעלת משמעות היסטורית כבירה.